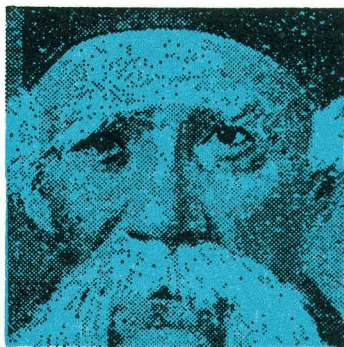

МСС

БЕОГРАД
КРУШЕВАЦ
ТРШИЋ
НОВИ САД
17—20. 9. 1989.

НАУЧНИ
САСТАНАК
СЛАВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ

МИЛИЦА РАДОВИЋ—ТЕШИЋ (Београд)

ДОСИТЕЈЕВА ЛЕКСИКА У РЕЧНИЦИМА САВРЕМЕНОГ
ЈЕЗИКА

19 /2

МИЛИЦА РАДОВИЋ—ТЕШИЋ (Београд)

ДОСИТЕЈЕВА ЛЕКСИКА У РЕЧНИЦИМА САВРЕМЕНОГ ЈЕЗИКА

1. Доситеј Обрадовић спада у оне наше писце за које се може рећи да имају богат лексички фонд. Његовој лексици, посебним типовима те лексике, слојевитости и функционалности у последње време највише је пажње посветила проф. Херта Кун¹. Међутим, како се подручје лексике може са различитих аспеката посматрати, ја бих у овој прилици указала на нешто што ми се чини веома занимљивим, а што се може запазити само у свакодневном лексикографском послу. То је, у ствари, процена ове лексике са становишта савременог читаоца. Доситејева лексика као грађа која учествује у изради једног описног речника, колико је с једне стране богата, толико, с друге стране, представља и проблем како је лексикографски вредновати.

2. Зато ћу покушати да утврдим (1) у којој мери је присутна Доситејева лексика у речницима савременог језика и (2) који типови те лексике заслужују да уђу у један савремени речник.

3. Два су описна речника савременог српскохрватског језика, оба урађена (или се раде) углавном на српској страни: *Речник српскохрватског књижевног језика МС (МХ)* и *Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*².

Изузећемо из овог разматрања *Рјечник ЈАЗУ*³ јер је он историјског карактера. Навешћемо само узгред да овај речник узима као изворе и три Доситејева дела: *Живот и прикљученија*, *Совјети здраваго разума* и *Езопове и прочих разних баснотворцев ... басне*.

¹ Herta Kuna, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*, Sarajevo (Akademija nauka Bosne i Hercegovine, Djela knj. XXXVI. Odjeljenje društvenih nauka, knj. 21) 1970, str. 287 [*Leksika* 215—262].

² *Речник српскохрватског књижевног језика*, I—VI, Матица српска, Нови Сад; *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I—XIII, САНУ, Београд.

³ *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I—XXIII, JAZU, Zagreb.

Лексика из дела Доситеја Обрадовића није ушла као грађа за *Речник* Матице српске будући да овај речник обухвата лексиком из књижевних дела писаца почев од друге половине XIX века.

4. *Речник* Српске академије (даље РСАНУ), који обухвата углавном лексичку грађу савременог књижевног и народног језика до наших дана, укључује међу изворе из предвуковског и вуковског периода чак 15 Доситејевих дела. Она се у лексикографском тексту обрађују на начин, и у оној мери, који ауторима речника налажу како општа, тако, посебно за овај речник задата, лексикографска и лингвистичка мерила. Из свог лексикографског искуства познато ми је да су Доситејеви примери, захваљујући овако великом броју одабраних дела (иако нису сва густо ексцерпирана) веома бројни, не само у поређењу с лексиком писаца његове епохе него и у поређењу с неким писцима представницима новије књижевности. То у обради, опет, ауторима *Речника* намеће делом иста а делом и различита преиспитивања и недоумице: како поставити чврсте критерије према којима треба одредити место и начин увршћења појединих речи у речник? Сложеност овог проблема проистиче првенствено из карактера Доситејеве лексике, а то значи, њене слојевитости и хронолошке обележености у поређењу са стандардном лексиком српскохрватског језика. Без обзира на то што припада раном периоду стварања нашег књижевног језика, заправо његовим почецима, она се, по моме мишљењу, у већој мери и с мање тешкоћа укључује у речнички фонд у поређењу са лексиком других писаца из ранијег периода (нпр. Рељковића, Качић-Миошића, Ј. Вујића па и Сарајлије).

5. Данас се, на први поглед, некоме може да чини да примере из Доситејевих дела треба избегавати ако се хоће да речник буде савремен, јер данашњем кориснику многе речи из тог периода изгледају неприличне у комуникацији, и зато сувишне. Међутим, најмање две чињенице оправдавају и сада, у ово време компјутерске и технолошке револуције, укључивање лексике из старијих текстова (оних, бар, код којих је удео народних елемената доминирајући). Прво, лексика из најбољих дела писаца епохе просвећености је у време кад је почела да се скупља грађа за РСАНУ, пре сто година, тадашњим савременицима и судионицима тога посла изгледала ближа и обичнија него што то нама данас изгледа. Велики временски период који је протекао од почетка рада на овом речнику учинио је да се један део лексичког фонда данас, ипак, процењује као сувишан, док се извесна лексика сматра застарелом али корисном. Друго, и важније, с обзиром на данашње стање српске лексикографије и њене перспективе, једино један овако широко заснован речник као што је РСАНУ може представљати свеобухватност речничког фонда предвуковске, вуковске и најсавременије епохе српскохрватског језика, на основу којег се, даље, могу проучава-

ти развојни процеси у лексици: творбени, семантички и др. Зато нам се ова концепција оснивача, и инсистирање на њој и данас при изради РСАНУ, чини врло оправданом.

6. Да бих одредила приближно место Доситејеве лексике прегледала сам и издвојила све Доситејеве примере из три књиге РСАНУ рађене у ширем временском распону: I књ. (1959, 690 стр.), VII књ. (1971, 798 стр.) и XIII књ. (1988, 800 стр.) — што је укупно 2288 стр. речничког текста, а то представља близу једну четвртину укупно објављеног. Нађено је укупно 158 речи (у I књ. 72; у VII књ. 45 и у XIII књ. 41) било засебних одредница, било неких појединачних значења, која су потврђена или искључиво Доситејевим примерима или стоје уз потврде из језика других писаца.

7. Обрађивач грађе нема право да самостално одабира речи и њихова значења према властитим мерилима, него нужно поштује пре свега основне принципе израде. За речи које су опште, уобичајене и свакодневне (нпр. кућа, нога, писати, брат и сл.) није потребно давати примере из старијих писаца, осим у евентуалном недостатку грађе. Ако је, међутим, реч занимљива са гласовног, творбеног или семантичког аспекта — онда се она по правилу уноси. Често се Доситејеви примери уносе као потврда континуитета у животу неке речи.

Да нека реч чува своје давно потврђено значење показује ова три занимљива примера из РСАНУ. Први пример. — Реч *аждаја* у свом основном значењу „огромна неман” има и две посебно дефинисане реализације. Друга од те две реализације је са погрдном конотацијом и дефинисана је као „зла, опака жена; горопадница” што је потврђено Доситејевим примером: *Ј упазим сад наместо оне лепе жене, некакву стровиту Аждају* (Дос. 9, 63). У наведеном значењу ова реч је потврђена и код Ива Андрића: *Тај мирни . . . човек . . . вуче ону аждају од жене већ двадесет година* (Андрић 8, 138). Други пример. — Прилог *безвремено* има два значења у РСАНУ. Прво значење „у невреме, кад не треба” квалификовано је као заст.[арело] чини се не само зато што је потврђено једним примером, и то Доситејевим. Друго значење „вечито” нема никакав квалификатив који упућује на маркираност ове речи, иако је потврђено опет само једним примером, али, овога пута — Крлежиним. Зашто? Не само зато што је Крлежа савремен писац, него што се прилог *безвремено* у значењу „вечито” ослања на исто значење речи других лексичко-семантичких категорија с истим творбеним формантима. Тако, на пример, придев *безвремен* има једно од значења „вечит”, именица *безвременост* употребљава се и у значењу „вечитост” а потврде су из новијег времена. И прво значење прилога *безвремено* које је, видели смо, оквалификовано као заст. ослања се на значења сродних речи: *безвреме* у значењу „неблаговременост”, *безвремен* „који бива у невреме” или без-

временство „незгодно време”. Међутим, сва ова значења су потврђена искључиво примерима из старијих писаца.

Трећи пример који сведочи о одређеном континуитету живљења једне речи је лексема *муса* у РСАНУ обрађена као ботанички термин „врста украсне биљке са лепим цветом” потврђена само код Доситеја и Вељка Петровића, вероватно не случајно. У оваквим и сличним случајевима Доситејеви примери бивају посебно интересантни за лексикографа. Реч је о неочекиваним комплементарним додирима писаца из удаљених епоха на семантичком и лексичком пољу (Доситеј — Андрић, Доситеј — Крлежа или Доситеј — В. Петровић). Илустроваћемо ово тврђење још и чињеницом да је нпр. лексема *израстак* потврђена код Доситеја и В. Калеба.

8. Нису све речи из Доситејеве лексике овога типа да чувају и данас иста значења и посебан проблем је сигнализирати њихов нормативни аспект. Разуме се да РСАНУ као савремени речник мора бити у извесној мери и нормативан. Пошто се у речник уноси сва мање-више понуђена лексика из грађе, која је у неким случајевима чак и некритички одабрана, неопходно је оквалификовати је у односу на стандардну лексику. Употреба квалификатива било нормативних, било стилских као што су: *заст.*, *покр.*, *необ.*, *индив.* и сл. не значи истовремено и дисквалификацију речи на коју се односе. Кад размотримо начин на који су обрађене речи из Доситејева језика запажамо да скоро једна половина речи или појединачних значења, 73 од 158, са Доситејевим потврдама, нема у РСАНУ пратећих квалификатива, дакле, сматра се необележеном, неутралном лексиком. То су пре свега оне одреднице које су потврђене и код других писаца, посебно савремених.

Међутим, за 24 одреднице (одн. поједина њихова значења) које су без квалификатива, потврђена је употреба само код Доситеја. Навешћемо их: *адвокаткиња*, *арапкиња*, *аспидски*, *ашовски*, *безвременски*, *безвременство*, *бекеке* (оном.), *бекекечити*, *бесити се* („постајати охол, надмен”), *беспосличан*, *беспритворност*, *злојезичан*, *злоћудство*, *изгнати* („отклонити”), *излечавати се* („излечивати се”), *измеравати* („процењивати”), *изривати* (2. значење „ријући, копајући извлачити, вадити, ископавати”), *име* (изр. под именом 1. „тобоже, бајаги”), *наврачати* (2. а. „врачајући тачно предсказати”), *нагибати се* (1. а. „нагињати”), *нагрувати* (3. „најести се преко мере, најдерати се”), *надичити* (1. „украсити, накитити, улепшати”), *надокрпити* (2. „с мучком надокнадити, намирити”), *наисказивати се*.

Зашто су ове одреднице без квалификатива? И оне апстрактне (*безвременство*, *злоћудство* и сл.) и оне конкретне (*адвокаткиња*, *арапкиња* и сл.) или пак глаголи (нпр. *наврачати*, *нагрувати*, *наисказивати се* и сл.) углавном не нарушавају творбени језички систем. Све те речи, заправо, попуњавају систем (нпр.

ашов — *ашовски*, адвокат — *адвокаткиња*) и тиме задовољавају правило језичке потребе, тј. оправданости које је примарно при вредновању неке речи као стандардне лексеме.

9. Највећи део обележене Доситејеве лексике у РСАНУ представљају — прво: речи са хронолошким и стилским одредбама које све припадају *архаичној* лексиси и — друго: речи које бисмо могли означити као *индивидуализме*.

Размотрићемо прво *архаичну* лексику. У укупном броју предвуковских архаизама у Академијином речнику значајан удео чини Доситејева лексика. Она је обележена квалификативима: *заст.[арело]*, *арх.[аично]*, *рсл.[овенски]*, *цсл.[овенски]*. Од XIII књ. уместо *цсл.* и *рсл.*, *ssl.* и *стсл.* употребљава се општи квалификатив *сткњ.* који треба да обједини сву *архаичну* лексику из писаца старије књижевности. Овај начин обележавања смањује могућност евентуалних грешака у одређивању припадности појединих речи овог слоја неком од ранијих типова књижевног језика у случајевима када се покаже да нема довољно поузданих критерија за њено одређење.

У прегледаном узорку само је једна Доситејева реч унета као *рсл.* — *злотворитељан*: *Злотворитељан човекъ подобанъ е... куряку* (Дос. 1, 40). Као *цсл.* узете су ове речи: *безбожије/безбожје* (која има потврде и код других писаца), *безобразије*, *благоволност* и *зложелатељ*. Да додамо податак да је као *арх.* обележена и лексема *безлобив* потврђена Доситејевим и Сремчевим примером, док је нпр. *безлобан* у истом значењу дато без квалификатива јер поред такође Доситејева примера садржи више потврда писаца новијих епоха.

Највише је Доситејеве лексике обележено квалификативом *заст.*, укупно 46 примера. Навешћемо неке: *алтар*, *алфавит*, *безбедство*, *бездружан*, *безмесност*, *безместан*, *безобзир*, *беспоредичан*, *благопријазност*, *благороднодушан*, *благоугодан*, *блзган*, *бледња*, *богатац*, *богатодаровит*, *злобичан*, *играшка*, *изванпутица*, *изгубљење*, *изискавати*, *излеживати*, *излијати се* (*изливати се*), *излишечерије*, *излишње*, *именит* (*знаменит*, *чувен*), *иконопиство* (*иконопис*), *интересација*, *мударствовати*, *навојевати се*, *нагледати* (*посетити*), *надинаћивати се*, *надузвисити*, *надузвишавати*, *назначити*.

Најмање је овде чистих лексичких архаизама. Углавном су то лексичко-фонетски и лексичко-творбени архаизми у којима је у стандардном српскохрватском дошло или до друкчијег фонолошког склопа лексеме (*алтар/олтар*, *играшка/играчка*) или до промене у дистрибуцији суфикса односно префикса који су некад имали шире лексичко слагање а данас су сужени на ужи круг лексема (*безбедство/безбедност*, *излеживати/излежавати* и др.).

10. Другу доминантну групу међу обележеном Доситејевом лексиком у Академијином речнику представљају речи које

смо назвали индивидуализмима и резултат су активног пишневог односа према језичкој творби. Уз такве речи стоје квалитиви: *нераспр.*, *индив.*, *необ.* и *ков.* На пример, са квалитивом *нераспр.[острањеној]* обележен је глагол *изазовнути* у значењу „изазвати”; Аколи мѠ що тайно имаѠь речи.. изазовни га особѠ (Дос. 6, 69) и *наиспребијати се* у значењу „наратовати се” који је направљен према постојећем творбеном моделу, али на семантичком плану данас непримерен појму на који се код Доситеја односи: Силне и богате, Републике заведе ти се, и около ето божии година страшно се навојую и наиспребијаю, догод една... не изгуби сву власт намору (Дос. 9, 127). Овде је код глагола *наиспребијати се* опште значење глагола у основи пренето у специјално значење, у недостатку одговарајућег термина.

Сасвим блиске овом лексичком слоју су и одреднице оквалификоване са *индив.[идуално]*: *бешаљив*, *бешаљиво* (које представљају образовања настала префиксалном творбом), затим *благодатан*, *благодатан* (складан), *благопријателан*, *надусиљавати се* и *извиновљавати се* потврђено чак три пута из три различита Доситејева дела. И у овим примерима видљиво је да је Доситеј стварао нове речи, додуше, по већ постојећим творбеним моделима не само народног него и црквенословенског језика (нпр. образовања са *благо-*).

Као *необ.[ичне]* оквалификоване су одреднице: *избављавати се* где је у односу на стандард необичан суфиксални елемент, *извирати* — са необичном семантиком: „избацивати, изливати воду” и *надверовати* „бити приврженији вери од некога” са необичним префиксалним елементом уз основу „веровати”. Међутим, овакви и слични примери су чести код писаца предвуковске и вуковске епохе. РСАНУ у том смислу пружа богату слику развоја књижевне лексике.

Квалитив *ков.[аница]* сужен је у Речнику, бар кад је реч о примерима овог писца, на индивидуално прављење сложенца, које нису постале део активног лексичког фонда: *златоштедљив*, *злохитар*, *злоуправљати*, *излишоречије*.

11. Међу квалитивима који стоје уз Доситејеву лексичку срећу се и територијално-нормативни као што су *покр.* и *зап. крај*. Тако обележених речи има свега осам за које знају и поједини српскохрватски говори, нешто изразитије чак — далматински. Квалитив *зап. крај* стоји уз реч *бедак* за коју се још означава да је из немачког језика.

12. Боравећи у Далмацији Доситеј је примао и талијанизме. Ако судимо по онима који су ушли у РСАНУ радо је употребљавао оне талијанизме који су већ били раширени у народном језику тих крајева: *алтроке* (*atto che*), *багатела* (*bagattella*), *барилац* (*barile*), *бенда* (*benche*), *муна* (*topna*). Осим Доситејевих дате су за ове речи и потврде од аутора или скупљача из Далма-

ције. Видљиво је како је и говорна средина утицала на богаћење пишчевог властитог лексичког фонда.

Да додамо још, ради потпунијег увида, да је у РСАНУ ушао и мањи број грецизама, турцизама и германизама који су потврђени и примерима из Доситејева језика.

У закључку би се могло рећи следеће. Ово, наравно, није била права слика Доситејеве укупне лексике. Али ово је била права слика лексике Доситеја Обрадовића која је доспела у један велики описни речник савременог језика под истим условима и на исти начин као и лексика других писаца. Кроз исти одбир и кроз исто вредновање, условљено околностима понуђене грађе, пролазе у РСАНУ све речи и сви писци подједнако. Зато овај речник пружа објективну слику о семантичкој актуелности дела лексике овог писца и њеном месту у укупном речничком фонду савременог српскохрватског књижевног и народног језика.

Milica Radović—Tešić

THE LEXICON OF DOSITEJ OBRADOVIĆ IN THE DICTIONARIES OF
CONTEMPORARY SERBO-CROATIAN LANGUAGE

Summary

Analysed in the article are basic types of lexicon of Dositej Obradović which were incorporated into a contemporary dictionary of Serbo-Croatian language. A conclusion is reached that apart from words which bear witness of continuity of a lexeme, incorporated in R SANU are also those formations of his which do accord with the lexical norm of the time but didn't live to come into everyday use. Prevailing in Dositej's lexicon are the words that can be qualified as obsolete or individual.